

Meerten B. ter Borg¹

De zingeving van Henri Matisse

Voor Gerrit de Kruijf

Summary

People are constantly communicating their definition of reality, in face-to-face interactions as well as in indirect forms of communication such as art. This also holds for the ultimate meaning of life, death and suffering. Several works of Henri Matisse, notably in the chapel at Vence, shed light on aspects of this process of sense giving. Grounded in everyday life his art rises to the realm of ultimate meaning, giving the artist a means of transcending his own suffering.

Inleiding

In dit essay tracht ik de dynamiek van de zingeving te verhelderen. Ik doe dit aan de hand van twee perioden uit het oeuvre van de Franse kunstschilder Henri Matisse (1869-1954).

Zingeving is het in een zodanig kader plaatsen van de dingen, dat we er raad mee weten. Het is een antropologische grondcategorie. In zijn zingeving onderscheidt de mens zich van andere levende wezens. Andere dieren hebben ook kaders waarmee de werkelijkheid geïnterpreteerd wordt, maar die zijn hoofdzakelijk aangeboren. Die kaders zijn betrekkelijk statisch. De menselijke zingeving is dynamisch. Ieder mens is voortdurend bezig met het herhalen van betekenissen. Hierbij gaat het niet alleen om het praktisch hanteren van de betekeniskaders, maar ook om het checken van die betekeniskaders. Ze liggen namelijk niet vast. We moeten voortdurend toetsen of de betekenissen nog geldig zijn of dat er iets aan is veranderd. Dat geldt ook voor de betekenis die we zelf hebben binnen die betekeniskaders, onze identiteit. Betekeniskaders zijn veranderlijk en ze veranderen ook daadwerkelijk. Het zijn veranderingen die door mensen zelf worden bewerkstelligd.

Mensen hebben om te leven een plausibiliteitsstructuur nodig: ze moeten het idee hebben dat hun kaders doen dit in communicatie met elkaar. Dat kan in directe interacties, maar ook in indirecte, zoals kunstwerken. In dit essay gaat het om de kunstwerken van Henri Matisse. Maar hett kan natuurlijk ook door middel van imaginaire krachten, zoals goden en heiligen.

Zingeving wordt vaak gezien als een vorm van religie of spiritualiteit, dan wel als een alternatief voor religie. Dat lijkt mij een misverstand. We moeten onderscheid maken tussen alledaagse zingeving en uiteindelijke zingeving, waarbij de grote vragen aan de orde zijn zoals de zin van het leven, het lijden en het sterven. Alledaagse en uiteindelijke zingeving zijn niet te scheiden: ze lopen in elkaar over. Maar ze zijn wel te onderscheiden. Uiteindelijke zingeving en religie zijn vormen van zingeving. het omgekeerde is niet het geval: zingeving is niet uitsluitend een vorm van religie.

In dit essay geef ik een voorbeeld van een manier waarop de moderne schilderkunst een rol speelt in zingevingprocessen.

Expressionisme

Zingeving wordt voortduren beïnvloed door de omgeving. In een landbouwsamenleving heersen andere zingevingskaders dan in geïndustrialiseerde samenlevingen. De overgang van de eerste naar de tweede wordt gemarkeerd door het modernisme. Maar wat is modern? En

¹ Prof.dr. M.B. ter Borg is emeritus van de Universiteit Leiden

wat is de inhoud van de ideologie van het moderne, het modernisme? Dat is, onder meer, de gedachte dat de mens zijn eigen zingevingskaders maakt en dat ook moet doen. Eén van de stromingen die tot het modernisme gerekend worden, is het expressionisme. De zin van de kunst en van het leven is het uitdrukken van individuele emoties, steeds op nieuw, steeds anders.

Hier komt Matisse in beeld: één van de aartsvaders van de moderne kunst. Hij was een telg uit een geslacht van handelaren in, onder andere, interieurstoffen. De familie was niet blij was met de beroepskeuze van Henri als artiest en heeft hem op alle mogelijke wijzen tegengewerkt. Maar het voordeel was dat hij mede door die achtergrond bijna op natuurlijke wijze een probleem kon oplossen dat de kunst aan het einde van de 19^e eeuw in zijn greep hield. Dat probleem was een zinprobleem: wat blijft er over van de schilderkunst als ze geen inhoud, geen betekenis meer heeft? We spreken hier over het einde van de 19^e eeuw, waarin de schilderkunst geacht werd ergens over te gaan. Landschappen, interieurs, stilleven, portretten, het was allemaal wel aardig, maar waar het echt om ging waren de historiestukken, de taferelen uit de mythologie en de Christelijke traditie. Zware kost. Het was kunst op zijn retour, die werd uitgedaagd door de impressionisten en de postimpressionisten. Hun werk ging nergens over: een boom in de avondzon; verkeer op de boulevards van Hausmann, een merel op een hek in de sneeuw, een bos bloemen. Dit werd gezien als decoratie, pure decoratie en niets dan decoratie. Het was niet het sublieme, waarnaar in de kunst gestreefd moest worden. Het was oppervlakkig. Nihilistisch.

Luxe, calme et volupté (1904) Paris, Centre Pompidou

Het verweer dat Matisse zeer geleidelijk voor zichzelf tegen deze overheersende opinie ontwikkelde, komt ons nu simpel voor. Het kwam er op neer dat mooie decoraties het leven de moeite waard en dragelijk maken. Dat pure schoonheid, los van de hoogdravende boodschap die erbij past, is op zichzelf troostrijk en daarmee ook zingevend zijn. Het was niet zozeer kunst om de kunst, *l'art pour l'art*, die Matisse voorstond, maar decoratie voor een goed leven. Het decoreren, het versieren met als doel een aangenaam, waardig leven. Dat is de zin van het leven: het scheppen, op jouw individuele wijze, van een decor waarin het aangenaam toeven is. Het leven is goed, het moet geleefd worden als in een paradijselijk decor. Hij legde dit programma vast in een schilderij met als titel een dichtregel van

Baudelaire: *Luxe, calme et volupté*. Het is het visioen van een arcadisch landschap waar geen gebrek is, geen onrust en waar het zinnelijke heerst: mooie kleuren, mooie mensen. Het is een visioen van een betere wereld dat in het eerste decennium van de 20ste eeuw, overal in Europa opduikt. Aan deze utopie heeft de schilderkunst zijn bijdrage te leveren. Matisse heeft deze missie tot het einde van zijn leven volgehouden.

De kapel

Maar houdt dit soort zingeving stand als de nood hoog is? Valt er nog zin te geven door middel van decoraties als de ene ramp zich op de andere stapelt? Blijft er nog wat van over in een Job-achtige situatie? Job-achtig, zo mogen we de positie van Matisse na 1940 wel noemen. Hij begon zijn reputatie als baanbrekend schilder te verliezen omdat er niets in doorklonk van de donkere tijden die waren aangebroken. Maar Matisse bleef zijn roeping trouw. Het uitbreken van de Wereldoorlog II greep hem geweldig aan. Zijn huwelijk liep definitief op de klippen. Zijn gezin viel uiteen. Daarbij moest hij een zware kankeroperatie ondergaan, waarvan niemand geloofde dat hij die zou overleven. Hij overleefde, maar was voor de rest van zijn leven min of meer bedlegerig. Daarbij leed hij aan smartelijke pijnen en aan slapeloosheid. Hij moest dag en nacht verpleegd worden. Zijn roeping, het schilderen, was slechts af en toe mogelijk, als hij een goede dag had en dan alleen nog op kleine formaten

Zijn schildercarrière in bed was begonnen, toen hij als kind in het ziekenhuis lag en zijn moeder hem een schilderdoos cadeau deed. Nu moest hij zichzelf in bed als schilder op de één of andere manier opnieuw uitvinden. Dat deed hij. In plaats van met penselen maakte hij van nu af aan ook kunst met de schaar. Hij knipte allerlei patronen uit gekleurd papier en liet die door assistenten op een witte achtergrond plakken. Zo konden monumentale composities ontstaan. Symfonieën van vorm en kleur. Om te beginnen versierde hij hiermee de kamer waarin hij leefde.

Hij heeft met zijn knipsels de *luxe, calme et volupté* op een nieuwe manier gestalte geven. De vormen die hij knipte, ontleende hij onder meer aan tropisch gebladerte, zoals hij dat had leren kennen op Tahiti, waarheen hij in de jaren 30 van de twintigste eeuw, een studiereis had gemaakt, zijn idool Gauguin achterna.

Matisse met zuster Jacques-Marie

Uit dank voor de manier waarop hij verpleegd was door een Dominicaner zuster, ontwerpt en bouwt hij, eind veertiger jaren van de twintigste eeuw voor de zusters van het dominikaner klooster een kapel, *La Chapelle du Rosaire* in Vence. De kapel is wit. De gebrandschilderde ramen zijn ontworpen op basis van knipsels. Knipsels weerkaatsen het licht in een ruimte. Overgezet in glas in loodramen verlichten ze de ruimte. Het beroemdste raam, voorstellende de boom des levens, werpt een goddelijk licht in de kleuren geel, groen, blauw, en kleurt zo de kapel. Op de witte muren heeft hij gigantische tekeningen gemaakt, vanuit een rolstoel, met een penseel op een lange stok: een beeltenis van Dominicus, van Maria met Christus aan het kruis en van de veertien stadia van de Kruisweg.

De rust die uitgaat van deze ruimte maakt het tot een plaats bij uitstek om tot jezelf te komen. Hier heersen *luxe, calme et volupté*. Als zodanig is de kapel een consequentie van de zingeving die Matisse altijd heeft nagestreefd. Hij noemde het zijn meesterwerk. Een werk waarvan hij zei: ik heb het niet gekozen, het heeft mij gekozen. Geloofde hij nu in God? Ja zeker, was zijn antwoord, ik ben god. Wat hij in ieder geval heeft willen uitdrukken, en dat eigenlijk zijn leven lang, was dat er een wereld is die boven het alledaagse uitgaat. Op 25 juni 1951 werd de kapel geconsacreerd door de aartsbisschop van Nice. Matisse was te ziek om de plechtigheid bij te wonen.

Een evaluatie

Ik heb zingeving altijd gedefinieerd als het plaatsen van de dingen in een zodanig kader, dat men er raad mee weet. Uiteindelijke zingeving betreft dan de zin van het leven en het lijden. Een aantal kenmerken van de uiteindelijke zingeving laat zich illustreren aan de hand van Matisse.

Om te beginnen is zijn uiteindelijke zingeving verweven met zijn dagelijks leven: het gezin Matisse en daarenboven zijn kunst. Zelf heeft hij het schilderen als kader voor zijn zingeving gekozen, geholpen door zijn moeder en tegengewerkt door zijn overige familie. De manier waarop hij zin geeft neemt hem zozeer in beslag dat de inhoud ervan als zodanig meestal impliciet blijft. Maar er zijn momenten dat hij zich rekenschap geeft van de zin van het schilderen.

Het expressionisme à la Matisse drukt uit dat de werkelijkheid in een oneindig aantal bijzondere, aller-individueelste kaders geplaatst kan worden. Maar daar ligt een zin achter: deze kaders moeten, wat Matisse betreft, in dienst staan van een paradijselijke wereld hier en nu. Dat is het kader dat gemarkeerd wordt door *luxe, calme et volupté*

Een volgend punt, dat zich aan het werk van Matisse laat illustreren is de dynamiek van zingeving. Uit een worsteling van verschillende elementen, belangen, tradities, economische situaties rijst het op. Door niemand voorzien en door niemand gewild. Het is een blind proces. Als zodanig is het paradoxaal. Een verschijnsel dat de mens richting geeft en hem een gevoel geeft dat het geen chaos is, waarin hij leeft, komt op chaotische wijze tot stand. Door de mens zelf tot stand gebracht en van een aura van onveranderlijkheid voorzien, is de zingeving een element de worsteling waarin mensen met elkaar hun weg vinden. Niemand kan de uitkomst voorspellen. Dat het werken van Matisse zou culmineren in het opplakken van knipsels, had niemand kunnen voorspellen. Dat het hedonistische materialisme van Matisse daarbij zou uitmonden in een aan het theïsme rakende spiritualiteit, al helemaal niet.

Dit brengt een volgend kenmerk met zich mee. Mensen hebben een zingevingcarrière. Die carrière betreft hier alleen de mate van bewustzijn van de eigen zingeving, maar ook andere dimensies, zoals de intensiteit en de inhoud. Meestal voegt de zingeving zich naar het alledaagse. Op routineuze wijze speelt zij haar rol. Maar er zijn momenten dat de zingeving culmineert. De zingeving wordt dan bewust, expliciet en het aanhangen ervan wordt uiterst belangrijk. Er worden debatten gehouden, manifesten uitgegeven. De strijd wordt ervaren als alles beslissend. Er worden oorlogen gevoerd. Bij Matisse zien we hoe de zingevingprocessen eerst vorm krijgen in een geschilderd manifest: *Luxe, Calme et Volupté*. Daarna kregen puur schilderkunstige vraagstukken de overhand. Maar tenslotte werd, mede door zijn Job-achtige situatie, de uiteindelijke zingeving weer belangrijker.

De intensiteit was hoog bij de bouw van de kapel in Vence. Die maakte emoties los. Matisses vermeende atheïsme stond ter discussie. ‘Waarom bouw je een kapel, waarom geen bordeel?’, schamperde Picasso. Een dergelijke vraag moet op verschillende manieren opgevat worden. Het is enerzijds een goedmoedige grap van jongens onder elkaar. Later heeft Picasso waardevolle adviezen gegeven. Maar het moet, anderzijds, gezien worden als een manifestatie van de bikkelharte strijd in het Frankrijk van na Wereldoorlog II tussen de kerk en het communisme. Intellectuelen en kunstenaars werden geacht zich ter linkerzijde op te houden. Picasso bijvoorbeeld, was lid geworden van de communistische partij. In deze strijd leek Matisse voor de kerk te kiezen. Maar Matisse liet zich niet meeslepen en hield vast aan zijn eigen zingeving. Hij noemde de kapel ‘mijn meesterwerk.’

Dit brengt ons, tot slot, bij de inhoud van de zingeving door hem mijn meesterwerk genoemd. Mèt dat Matisse zich aan het rumoer onttrekt door van zijn meesterwerk te spreken, plaats hij de kapel in zijn carrière als geheel. Het is een zoektocht die een hedonistisch startpunt lijkt te hebben en die evolueert naar een hoogst persoonlijk spiritualisme en volgens

sommigen zelfs naar een zeker theïsme. Het project van de kapel in Vence heeft hij niet gevonden, het project heeft hem gevonden. Die spiritualiteit komt ook tot uiting in de sensatie, die hij heeft bij het tekenen: dat hij niet zelf tekent, maar dat zijn hand geleid wordt door krachten buiten hem.

Geraadpleegde literatuur

- Borg, M.B. ter, (2009), *Zingeving als machtsmiddel, Van zinverlangen tot charismatisch leiderschap*, Zoetermeer: Meinema.
- Borg, M.B. ter, (2010), *Vrijzinnigen hebben de toekomst*, Zoetermeer: Meinema.
- Elderfield, J. (1978), *The Cut-Outs of Henry Matisse*, London: Thames and Hudson.
- Elderfield, J.(1992), *Henri Matisse, A Retrospective*, New York: Museum of Modern Art.
- Néret, X.-G. (z.j.), *Henri Matisse Cut Outs, Drawing with Scissors, Köln etc*: Taschen.
- Pulvenis de Seligny, M.-T. (2013), *Matisse, the Chapel at Vence*, London: The Royal Academy of Arts.
- Spurling, H. (2006), *Matisse the Master*, London: Penguin.
- Spurling, H. (1998), *The Unknown Matisse*, London: Penguin.

De papieren versie van dit essay verschijnt in het blad *Religie en samenleving*